

Dangiras Mačiulis, Darius Staliūnas, *Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940*, Herder-Institute, Marburg 2015 (Studien zur Ostmitteleuropaforschung, 32), ss. 236.

Wilno jako miejsce pamięci

Książka Dangirasa Mačiulisa i Dariusza Staliūnasa *Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940* wydana przez Instytut Herdera w Marburgu w 2015 r. jest, jak sam tytuł wskazuje, poświęcona sprawie Wilna i stosunkowi do niej litewskiego ruchu narodowego. Autorzy jednak nie koncentrują się wyłącznie na działaniach politycznych działaczy litewskich wobec Wilna, lecz również pokazują, jakim przekształceniom ulegał obraz miasta w narracji litewskiego nacjonalizmu. Praca litewskich historyków podzielona jest na pięć części poświęconych odpowiednio kwestii Wilna pod władzą Romanowów, czasom I wojny światowej, okresowi 1918–1923, w którym przynależność terytorialna Wilna nie była ostatecznie ustalona, litewskim dążeniami do odzyskania nominalnej stolicy w okresie międzywojennym i wreszcie latom 1939–1940, kiedy Wilno formalnie znów znalazło się pod władzą litewską (faktycznie wraz z „odzyskaniem” stolicy Litwa znalazła się w pełnej zależności od ZSRS). Pomimo iż w książce nie znajdziemy ścisłego podziału na części opracowane przez poszczególnych autorów, to nie ulega wątpliwości, iż za pierwsze rozdziały pracy odpowiadał przede wszystkim specjalizujący się w historii ziem litewskich pod władzą carską w XIX i na początku XX w. Darius Staliūnas, a kolejne części książki opracował zajmujący się przede wszystkim dziejami Litwy w okresie międzywojennym Dangiras Mačiulis.

Pierwszy rozdział pracy litewskich Autorów poświęcony jest okresowi od 1883 do 1914 r. Swoją narrację Mačiulis i Staliūnas rozpoczynają od wykazania, iż w pierwszych latach działalności litewskiego ruchu narodowego koncepcja Wilna jako centrum Litwy nie odgrywała znaczącej roli (przykładowo, w kilkudziesięciu numerach pierwszego litewskiego czasopisma *Auszry* nie ma żadnych odniesień do tego konceptu). Zmiana sytuacji nastąpiła, dopiero kiedy litewski ruch narodowy, skupiony wcześniej na sprawach gospodarczych i kulturowych, nabrał politycznego charakteru, co dokonało się na przełomie XIX i XX w. Dalej Autorzy omawiają istniejące na początku XX w. dwa alternatywne projekty litewskiego centrum: wileński i kowieński. Pogląd, że Wilno powinno stanowić centrum litewskiego ruchu niepodległościowego, a także przyszłą stolicę Litwy, opierał się przede wszystkim na założeniu, iż centrum kraju miała zostać dawna stolica Wielkiego Księstwa Litewskiego. Istniejące w mieście pamiątki przeszłości o charakterze zarówno świeckim, jak i religijnym były dodatkowym argumentem na korzyść tego poglądu. Jednocześnie Autorzy przekonują, że na wybór Wilna jako centrum miał wpływ też o wiele bardziej prozaiczny powód: przejęcie kontroli nad największym miastem regionu mogłoby zdynamizować rozwój całego kraju. Co ciekawe, wybór Wilna miał być podyktowany również faktem, iż – zgodnie z punktem widzenia litewskiego nacjonalizmu – miasto zamieszkiwała znaczna liczba ludności spolonizowanej. Przejęcie kontroli nad Wilnem mogło – zdaniem teoretyków litewskiego ruchu narodowego – ten proces odwrócić. Ciekawym i mało znanym wątkiem jest omówiony przez badaczy projekt litewskiego centrum w Kownie, którego autorzy wyznaczali granice Litwy na zasadzie etnojęzykowej. Działacze katolicycy optujący za Kownem nie wierzyli w możliwość lituanizacji (bądź relituanizacji) Wilna, nie dostrzegali również szans na szybkie ustanowienie autonomii w ramach Rosji carskiej –

na skutek tego Kowno miało być jedynie „organizacyjnym centrum ruchu narodowego”, a nie, jak Wilno, „przyszłą stolicą”. Mačiulis i Staliūnas pokazują również, w jaki sposób ruch litewski zareagował na niekorzystne dla siebie rezultaty carskiego spisu powszechnego z 1897 r. Zgodnie z nim zaledwie dla 3 tys. mieszkańców Wilna językiem ojczystym był litewski (dla porównania: język ten zadeklarowało 35 tys. mieszkańców Rygi i 30 tys. Petersburga). Ta niekorzystna sytuacja zmusiła przywódców litewskiego ruchu narodowego do przekonywania w ideologicznych dyskusjach, iż kryterium językowe jest znacznie mniej pomocne w oszacowaniu rzeczywistej liczby ludności na danym terytorium aniżeli metoda etnograficzna (oparta na porównaniu zwyczajów, pieśni ludowych, form budownictwa). Argumentacja ta prowadziła do wniosku, iż w rzeczywistości ludności litewskiej w Wilnie jest kilkukrotnie więcej niż wykazują to oficjalne statystyki. Autorzy słusznie zauważają, że o ile twierdzenie to stanowiło element tworzenia obrazu litewskiego Wilna, o tyle nie mogło zastąpić praktycznych działań zmierzających do umocnienia litewskiego stanu posiadania w mieście. Mačiulis i Staliūnas omawiają obydwa nurty działań litewskich budzicieli narodu. Z jednej strony pokazują, w jaki sposób poszczególne tytuły prasowe („Lietuvos Žinios”, „Viltis”) przyczyniły się do ukształtowania litewskiego obrazu Wilna, którego nieodłącznym elementem stały się miejsca-symbole z Wieżą Giedymina na czele. Z drugiej – przedstawiają rozwój litewskiego ruchu narodowego w Wilnie; pojawienie się litewskich organizacji, jak Litewskie Towarzystwo Pomocy Wzajemnej, rozwój prasy i piśmiennictwa. Na pochwałę zasługuje fakt, że nie spoglądają na ruch litewski w sposób jednolity, lecz różnicują aktywność partii lewicowych i działaczy katolickich oraz ukazują aktywność wileńskich Litwinów w szerszej perspektywie. Przywołane przez Autorów niekorzystne dla partii litewskich rezultaty wyborów do Dumy (podczas czterech elekcji nie wybrano żadnego litewskiego posła) pokazują wyraźnie, że Litwini na początku XX w. Wilnie stanowili niewielką (choć aktywną) mniejszość. Mačiulis i Staliūnas przekonują również, że litewski ruch w walce o etnograficzne państwo litewskie ze stolicą w Wilnie nie mógł liczyć na wsparcie innych narodowości. Zarówno idee historycznej Rzeczypospolitej, jak i etnograficznej Białorusi (co prawda nie rozumianej jako państwo jednego narodu) były jawnie opozycyjne wobec planów działaczy litewskich. Sprawiało to (w obliczu faktu, iż Żydzi nie byli zainteresowani zmianą przynależności państwowej Wilna), że ruch litewski pozostawał w swoich dążeniach osamotniony.

Kolejny rozdział Autorzy rozpoczynają od nakreślenia sytuacji w Wilnie w drugiej połowie 1914 r. Spowodowana przez wybuch walk emigracja ludności z sfery przygranicznej imperium do Wilna szybko zaczęła być postrzegana przez litewski ruch narodowy jako szansa na lituanizację miasta. Mačiulis i Staliūnas wiele uwagi poświęcają planom litewskim wobec Wilna w okresie I wojny światowej. Autorzy pokazują, iż postulaty te zbiegały się z linią litewskiego ruchu narodowego przed wybuchem wojny i sprowadzały się do połączenia argumentów historycznych i etnograficznych. Odwoływanie się do ostatniej z wymienionych kategorii może zaskakiwać wobec faktu, iż zgodnie z niemieckim spisem ludności z 1916 r. w Wilnie mieszkało zaledwie 2,6% Litwinów. Mačiulis i Staliūnas wykazują jednak, iż ludność polska i białoruska zdaniem teoretyków litewskiego ruchu narodowego stanowiła „wynarodowiony element litewski”. W narracji litewskich chrześcijańskich demokratów podkreślano również znaczenie Wilna jako centrum litewskiego katolicyzmu. Mačiulis i Staliūnas wskazują na liczne inicjatywy społeczności litewskiej (próba ustanowienia własnego dziennika, powstanie litewskich organizacji), a jednocześnie trafnie zauważają ich niewielki zasięg na tle inicjatyw polskiego stanu posiadania w mieście. Omawiając strategię

polityki zagranicznej ruchu litewskiego, Autorzy pokazują przy tym różnice między prawicą orientującą się na Rosję a środowiskami lewicowymi próbującymi znaleźć formułę porozumienia z Polakami. Tej nie udało się wypracować wobec faktu, że polski ruch narodowy optował za odnowieniem unii polsko-litewskiej bądź też odwoływał się do modelu Litwy historycznej, podczas gdy litewscy demokraci stali na stanowisku terytorializmu przyjętym przez Wielki Sejm Wileński w 1905 r. Ukazano również ewolucję białoruskiego ruchu narodowego podczas wojny. Podczas gdy początkowo Białorusini skłaniali się do odnowienia Litwy historycznej, to ostatecznie zwyciężył projekt etniczny, czego wyrazem było proklamowanie obejmującej Wilno Białoruskiej Republiki Ludowej (25 marca 1918). Bardziej nieokreślony – jak przekonują Autorzy – był stosunek ruchu żydowskiego do przyszłości Wilna. Wahające się pomiędzy orientacją prorosyjską i proniemiecką stronnictwa żydowskie wykazywały więcej sympatii wobec litewskiego ruchu narodowego aniżeli względem jego polskiego odpowiednika.

Trzeci rozdział pracy litewskich historyków poświęcony jest dziejom Wilna w latach 1918–1923. Autorzy pokazują strategię ruchu litewskiego na tle ciągłych zmian sił politycznych kontrolujących miasto. Zauważają przy tym, że strategia ta była uzależniona od głównego celu, czyli budowy Litwy etnograficznej ze stolicą w Wilnie. Wiele uwagi poświęcono konfliktowi polsko-litewskiemu wokół Wilna, przedstawiając motywacje obydwu stron, jak również nieudane próby mediacji podjęte przez Ligę Narodów (projekty federacyjne Paula Hymansa). Autorzy przy tym trafnie zwracają uwagę, iż oburzenie, które zapanowało na Litwie po zajęciu miasta przez Lucjana Żeligowskiego pokazało znaczny potencjał mobilizacyjny Wilna. Zainteresowanie polskiego czytelnika musi również wzbudzić opis obchodów sześćsetnej rocznicy założenia Wilna przez księcia Giedymina (1922). Autorzy pokazują przy tym, że wydarzenie to stanowiło odpowiedź na przyłączenie Wilna do Polski i niejako wyznaczało kierunki propagandy okołowileńskiej litewskiego ruchu narodowego w dwudziestolecie międzywojennym. Zarazem rozdział ten wydaje się z punktu widzenia polskiego najmniej odkrywczy, biorąc pod uwagę fakt, że liczne zagadnienia w nim poruszane niejednokrotnie były omawiane w literaturze polskiej (zwłaszcza w pracach Piotra Łossowskiego).

Czwarty rozdział pracy Mačiulis i Staliūnas rozpoczynają od naszkicowania międzynarodowego wymiaru sprawy Wilna, pokazując ewolucję postaw wśród elity litewskiej od prób nawiązania skierowanych przeciwko Polsce kontaktów z Niemcami weimarskimi i Związkiem Sowieckim po dążenia do ustanowienia poufnych relacji z II Rzeczpospolitą, w obliczu zagrożenia ze strony hitlerowskiego rewanżyzmu i sowieckiego imperializmu. Zarazem Autorzy wykazują, że wszelkie wysiłki zmierzające do kompromisu polsko-litewskiego rozбивały się o sprawę przynależności państwowej Wilna, co było nie tylko elementem polityki zagranicznej, lecz również „elementarną kwestią tożsamości narodowej”. Ten fakt nie przeszkodził przekształceniu sprawy Wilna w element sporu politycznego, a nawet do pewnego stopnia mu sprzyjał. Mačiulis i Staliūnas trafnie pokazują, w jaki sposób partia nacjonalistyczna (*Tautininkai*), która przed 1926 r. sama wykorzystywała kwestię Wilna do krytyki władz, po przewrocie Antanasa Smetony stała się celem oskarżeń o niedostatecznie poważne traktowanie tej sprawy (bądź też o wykorzystywanie jej w celach politycznych). Autorzy omawiają również, w jaki sposób Wilno zajęło w dyskursie litewskiego nacjonalizmu miejsce centralnego symbolu, stając się „sercem Litwy” nie tylko w sensie terytorialnym, lecz również tożsamościowym. Wytworzenie takiego obrazu Wilna, najtrafniej sformułowanego przez Smetonę w ukończonej w 1943 r. pracy *Lithuania Propria*

stworzyło – jak przekonują Autorzy – podwaliny dla działalności Związku Wyzwolenia Wilna. Oprócz omówienia struktury organizacji i jej interesujących relacji z władzami litewskimi (związek zachowywał pewną niezależność od reżimu Smetony, a zarazem członkostwo w nim było postrzegane jako forma lojalności względem władzy), Mačiulis i Staliūnas wiele uwagi poświęcają działaniom propagandowym związku. Omówiono m.in. akcje wydawania paszportów wileńskich, podczas której setki tysięcy mieszkańców Litwy stało się symbolicznie obywatelami Wilna. Opisano działalność wydawniczą organizacji, której podstawą była publikacja czasopisma „Mūsų Vilnius” („Nasze Wilno”). Nakład tego czasopisma w szczytowym momencie sięgał 72 tys. egzemplarzy (1937), co sprawiało, że było ono głównym narzędziem propagowania obrazu Wilna jako nieodłącznej części Litwy. Mačiulis i Staliūnas pokazują, w jaki sposób wpajano obraz Wilna jako nieodłącznej części Litwy w szkołach. Autorzy zauważają, że proces ten nie ograniczał się do lekcji historii czy geografii, bowiem obrazy związane z Wilnem były przekazywane również podczas zajęć plastyki, techniki, muzyki czy religii. W niektórych placówkach nawet zwyczajowe przywitanie nauczyciela przez uczniów zmieniło się w dialog, w którym na słowa uczniów: „pojmane Wilno” nauczyciel odpowiadał „powinniśmy je wyzwolić”. W obliczu powszechnego propagowania obrazu Wilna jako nieodłącznej części Litwy niebagatelną rolę odgrywała niewielka litewska społeczność, która pozostała w mieście po 1920 r. Mačiulis i Staliūnas opisują życie tej mniejszości, podkreślając, że jej aktywna działalność niemożliwa byłaby bez strumienia pieniędzy, który płynął z Kowna. Autorzy zwracają również uwagę na rolę, jaką odgrywał „żywy symbol litewkości Wilna” – Jonas Basanavičius. Patriarcha litewskiego narodu pozostał bowiem w mieście po wkroczeniu do niego wojsk polskich. Obdarzony przez litewską prasę mianem „strażnika Wilna”, miał przypominać rodakom o niewypełnionej misji odzyskania stolicy. Śmierć Basanavičiusa z kolei przemieniła jego grób na kolejne litewskie miejsce pamięci. Wymuszenie przez Polskę nawiązania relacji dyplomatycznych między oboma krajami w 1938 r. pociągnęło za sobą szereg zmian na linii Warszawa–Kowno. Mačiulis i Staliūnas pokazują, w jaki sposób nowa sytuacja polityczna wpłynęła na kwestię wileńską; z jednej strony bowiem władze litewskie zlikwidowały Związek Wyzwolenia Wilna, z drugiej zaś zwiększyły się możliwości wpływania na mniejszość litewską w II Rzeczypospolitej.

Ostatni rozdział pracy poświęcony jest losom Wilna w okresie od wybuchu II wojny światowej do zajęcia miasta przez Armię Czerwoną w czerwcu 1940 r. Autorzy prezentują niemieckie próby nakłonienia Litwinów do wystąpienia przeciwko Polsce we wrześniu 1939 r., które zostały zaniechane w przeddzień agresji Związku Sowieckiego przeciwko II Rzeczypospolitej. Ciekawie przedstawiono sowiecko-litewskie rokowania w sprawie dalszego statusu Wilna, w których przedstawiciele ZSRS uzależniali zgodę na przekazanie miasta Litwinom od przyjęcia traktatu o wzajemnej pomocy, zakładającego ustanowienie na terenie kraju sowieckich baz wojskowych. Autorzy pokazują, w jaki sposób dyplomacja sowiecka zdołała połączyć te dwie kwestie w jedną oraz jak wywierała presję na stronę litewską, grożąc przyłączeniem Wilna do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Mačiulis i Staliūnas trafnie przy tym zauważają, że powszechna radość, jaka zapanowała po odzyskaniu stolicy (mimo sowieckiego zagrożenia) była pochodną wytworzonego w okresie międzywojennym obrazu Wilna jako nieodłącznej części Litwy. Przyłączenie Wilna do państwa litewskiego postawiło władze Litwy przed szeregiem wyzwań. Najważniejszym spośród nich niewątpliwie była kwestia lituanizacji regionu wileńskiego, w którym zdecydowaną przewagę miała ludność polska i żydowska. Litewskie elity polityczne – jak czytamy –

wypracowały dwie strategie osiągnięcia celu: umiarkowaną oraz radykalną. Pierwsza, reprezentowana przez czasopismo „Naujoji Romuva” („Nowa Romuva”), zakładała bardziej liberalne podejście, które miałyby skłonić „ludność litewską mówiącą po polsku bądź białorusku” do powrotu do korzeni. Nacjonaliści skupieni wokół magazynu „Vairas” optowali za zaostrzeniem kursu lituanizacyjnego, przekonując, iż stolica Litwy powinna jak najszybciej nabrać litewskiego kształtu. Autorzy pokazują też, że litewska klasa polityczna nie miała wypracowanych schematów działań wobec regionu wileńskiego. Nowa władza nie potrafiła, a w znacznym stopniu również nie chciała skłaniać mniejszości niechętnych polskiej dominacji w mieście (Żydów i Białorusinów) do jednoznacznego poparcia swoich działań. Mačiulis i Staliūnas prezentują również sposób, w jaki władze litewskie wykorzystywały instytucję obywatelstwa do prowadzenia polityki lituanizacyjnej. Przyznając obywatelstwo tylko osobom będącym obywatelami Litwy w dzień podpisania traktatu litewsko-sowieckiego (12 lipca 1920), nowa władza faktycznie odmawiała znacznej części praw tzw. nowo przybyłym (uznawanym za okupantów), a także uchodźcom, którzy pojawili się na terenie kraju wileńskiego we wrześniu 1939 r. Polityka ograniczania praw miała zmusić 100 tysięcy Polaków¹ do emigracji i jako taka posiadała cechy segregacji rasowej.

Bardzo dużym atutem pracy litewskich naukowców jest niezwykle bogata warstwa ilustracyjna, na którą składają się przede wszystkim fotografie z Narodowego Muzeum Litwy, Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego oraz wydań prasowych (przede wszystkim gazeta „Nasze Wilno²”). Ponad osiemdziesiąt zdjęć, karykatur, ilustracji prasowych nie dominuje nad tekstem, za to niewątpliwie ułatwia zrozumienie poruszanych przez autorów zagadnień. Praca Mačiulisa i Staliūnasa napisana jest w oparciu o etnosymboliczną koncepcję narodu Anthony’ego Smitha. Autorzy w toku całej książki podkreślają rolę poszczególnych symboli składających się na obraz Wilna, jak również samego rolę Wilna jako symbolu. Odwołaniami do teorii Smitha towarzyszą nawiązania do koncepcji miejsc pamięci w ujęciu Aleidy Assmann. Wszystko to sprawia, że Wilno w interpretacji litewskich historyków przybiera kształt miejsca pamięci. Można tylko żałować, że Mačiulis i Staliūnas nie pokusili się o próbę porównania Wilna z innymi stolicami, które w narracjach innych ruchów narodowych nabrały niepośledniego znaczenia. Wydaje się, że takie podejście komparatystyczne jeszcze wyraźniej ukazałoby wyjątkowość Wilna jako miejsca pamięci. Niemniej, pomimo tego drobnego zaniechania, Mačiulis i Staliūnas zdołali w przekonujący sposób przedstawić fundamentalne znaczenie obrazu Wilna dla litewskiego ruchu narodowego w całym omawianym okresie.

Marek Wojnar

¹ 65–70 tys. nowo przybyłych oraz 25–40 tys. uchodźców wojennych.

² Lit. *Mūsų Vilnius*.